

ZOONOTİK SALGINLAR VE ÇEVRE-GÜVENLİK BAĞLANTILARINDA NEDENSELLİK SORUNU*

Doç. Dr. Yelda Erçandırılı

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-8803-5368

Öz

Bu makale zoonotik salgınlar-çevre sorunları ve güvenlik arasındaki ilişkilerin önemine dair son dönemde artan tartışmalara müdahil olmaktadır. Makalede, zoonotik salgınlar ve çevre-güvenlik bağlantıları ile ilişkili olarak nedensellik sorununa dayanan -mevcut literatüre alternatif- bir başlangıç noktası sunulacaktır. Makalenin amacı özgürleştirici bir sosyo-biyolojik güvenlik anlayışının gelişimine katkıda bulunmaktır. Makalede, “kimin için, ne için güvenlik” sorusuna odaklanan mevcut literatürün, doğa ve toplum arasındaki ilişkiselliği ve nedensel mekanizmaları göz ardı ettiği iddia ediliyor. Makale, felsefi düzlemde eleştirel gerçekçiliğin, kuramsal düzlemde ise Marksizm’in toplum bilimlerine yaptığı katkıdan besleniyor. Eleştirel gerçekçiliğin ön plana çıkardığı materyalist- diyalektik soyutlamalar güvensizliğin altında yatan mekanizmalara vurgu yapmamıza yardımcı olurken, eleştirel gerçekçilikle desteklenmiş Marksist yaklaşım pratikte sorunun nasıl çözüleceğine odaklanır. Bu bakımdan makale, tartışmanın odağını güvenliğin nesnesi ne olmalı (devlet, insan veya doğa) sorusundan güvensizliği ortaya çıkaran yapı ve mekanizmalar arasındaki nedenselliğe kaydırmaktadır. Buna uygun olarak makalede sosyo-biyolojik güvensizliklerin bir tesadüf sonucu ortaya çıkmadığı da savunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eleştirel Gerçekçilik, Nedensellik, Çevresel Güvenlik, Zoonotik Salgınlar, Doğa-Toplum İlişkisi

The Problem of Causation in the linkage of Environment-Security and Zoonotic Pandemics

Abstract

This article aims to be an intervention into the recent discussions on the importance of the relations among zoonotic pandemics- environmental problems and security. It offers an alternative critical starting point based on the concept of causality in relation to the linkage of environment- security and zoonotic pandemics. The purpose of the article is to contribute to the development of an emancipatory understanding of socio-biological security. The article argues that the existing literature focusing on the question of “security: for whom, from what” ignores the relationality between society and nature and causal mechanisms. It is inspired by the contribution of critical realism at the philosophical level and Marxism on the theoretical level to the social sciences. While the material- dialectical abstractions brought to the fore by critical realism help us to emphasize the mechanisms underlying insecurity, the Marxist approach, informed by critical realism, focuses on how to solve the problem in practice. In this respect, the article shifts the focus of the discussion from the question of what should be the object of security (state, human or nature) to the causality between the structures and mechanisms that emerge insecurity. Accordingly, the article argues that socio-biological insecurities do not emerge as a result of coincidence.

Keywords: Critical realism, Causality, Environmental security, Zoonotic pandemics, Nature-Society relations

* Makale geliş tarihi: 20.09.2023
Makale kabul tarihi: 09.04.2024
Erken görünüm tarihi: 28.05.2024

Zoonotik Salgınlar ve Çevre-Güvenlik Bağlantılarında Nedensellik Sorunu

Toplumun (ve aslında doğanın) ortaya çıkan epidemiyolojik krizini, daha önce yaşananlardan niteliksel olarak farklı, yani tarihsel olarak eşî benzeri görülmemiş olarak değerlendirmek tamamen doğrudur.
Sean Creaven (2024: 255)

Giriş

İnsanlığın güvensiz zamanlarda yaşadığına dair bir dizi araştırma hali hazırda yapılmış durumdadır. Sel, tayfun, kuraklık gibi aşırı hava olayları ile buzulların erimesi, doğal kaynakların tükenmesi, canlı çeşitliliğinin azalmasıyla da karakterize edilen çevresel kriz insanlığın tarihi boyunca karşılaştığı en büyük sosyo-biyolojik güvensizlik olarak tanımlanıyor (Pointing, 2012). İklim çöküşü hızlanırken, yaşam koşulları hızla bozuluyor ve tüm canlıları farklı biçimlerde etkileyen sorunlar ortaya çıkıyor. En güncel örneğini COVID-19 pandemisi ile yaşadığımız Zika, SARS, MERS, Nipah, Ebola gibi zoonotik salgınlar, doğal olaylardan kaynaklanıyormuş gibi görünen sosyo-biyolojik güvensizliklerin yalnızca iklim felaketi ile sınırlı olmadığını gösteriyor (Wallace, 2016; 2020).

Sosyo-biyolojik güvensizliğe ilişkin toplumsal, politik, askeri, insani ve ekolojik sonuçlar ontolojik olarak güvenliği yeniden tanımlama zorunluluğunu ortaya çıkarmaya devam ediyor (Erçandırlı, 2021a). Buna bağlı olarak geçtiğimiz son kırk yılda göz ardı edilemeyecek sayıda çalışma -güvenliğin tartışmalı (*contested*) bir kavram olduğuna ve neyin/kimin (devlet, insan veya doğa) güvenleştirilmesi ya da güvenlik-dışlaştırılması gerektiği sorusuna ve söylemin önemine vurgu yaparak- geleneksel devlet merkezli güvenlik anlayışının yanı sıra eleştirel insan/doğa-biyosfer güvenliğini gündeme getirdi (Dalby, 2009; Floyd ve Matthew, 2013). Bu açıdan çevre-güvenlik ve/veya zoonotik salgınlar- güvenlik bağlantılarının derinleşmesi küresel siyasetin ve kurumlarının değişimi açısından önemli bir katkı olarak görülebilir. Bununla birlikte, küresel ve/veya yerel düzlemde güvenliğin (değişen) doğasını anlamak açısından güven(siz)liğin nesnesinin ne olması gerektiğini tartışmak yeterli midir? Bu makale, COVID-19 da dâhil olmak üzere mevcut geleneksel ve eleştirel güvenlik tartışmalarının bize çevresel/doğal faktörlerden kaynaklanıyormuş gibi görünen güvensizlikler karşısında bugünü ve geleceği

nasıl anlamamız ve ne tür çözümler üretmemiz gerektiği konusunda yeterli potansiyel araçlar sağlamadığını iddia ediyor.

Bu makaleye göre yalnızca geleneksel (devlet merkezli) çalışmalarda değil; aynı zamanda eleştirel (söylem-merkezli) tartışmalarda sosyo-biyolojik güvensizliğe ilişkin açıklamaların çoğu doğa ve toplum arasındaki ilişkiselliği göz ardı eden bir biçim almıştır. Bu, yalnızca gözlemlenebilen nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkan özneler arası (devlet, insan ya da doğa arasındaki ilişkiler) sonuçların sorunsallaştırıldığı, güvensizliği ortaya çıkaran toplumsal- doğal maddî yapıların ise göz ardı edildiği anlamına gelir.

Bu makale güvensizliği anlamak ve ortadan kaldırma olasılığını düşünmek için doğa ve toplum arasındaki ilişkiselliği ön plana çıkaran bir perspektif geliştirmeye çalışıyor. İlişkisel bir perspektif geliştirmek için çalışma eleştirel gerçekçiliğin (EG'nin) ön plana çıkardığı diyalektik-materyalist soyutlamalara başvuruyor¹. EG'nin en temel varsayımlarından biri gerçekliğin insan düşüncesinin dışında yapılanmış, derin ve katmanlaşmış (*stratified*) olduğu ve bilimin amacının da bu gerçekliği ortaya çıkarmak olduğu fikridir. Güvenlik çoğu zaman kimi veya neyi içerdiği konusunda tartışmalı bir kavram ise onu tartışmalı hale getiren (maddî) koşulların da araştırılması gerekir. Bu kapsamda eleştirel gerçekçi bir yaklaşım, araştırmanın odak noktasını kim (devlet, insan veya doğa) için güvenlik sorusundan güvensizliği ortaya çıkaran toplumsal yapı ve mekanizmalarına yani güvensizliğin nedenselliğine kaydıracaktır. Nedenselliğin (*causality*) eleştirel gerçekçi açıklaması, güvenlik çalışmalarında sıklıkla karşılaştığımız geleneksel ve eleştirel yaklaşımlardan oldukça farklıdır. David Hume'a dayanan neden (*cause*) anlayışını ampirik düzenlilik (gözlemlenebilen, insan unsuruna/ duyularına indirgenen) olarak temel alan geleneksel (pozitivist) bir bakış açısı, nedenselliği A olayının her zaman başka B olayına yol açması şeklinde açıklar. A'nın B'ye neden olduğu kabul edilir; ancak bunun nasıl (hangi mekanizmalar aracılığı ile) olabileceğine dair bir açıklamada bulunulmaz (Patomaki ve Wight, 2000).

Bunun tersine, eleştirel gerçekçi neden açıklamasında ampirik düzenlilikler göz ardı edilmez, ancak ampirik olanın birden fazla nedensel gücün etkileşiminden kaynaklandığı vurgulanır (Erçandırılı, 2023). Bununla ilişkili olarak burada çoğunlukla güvenlik tartışmalarında da göz ardı edilen birbiriyle

1 Bu makalede zoonotik salgınlar ile çevre-güvenlik bağlantılarının birlikte ele alınmasının nedeni her ikisinin aynı toplumsal nedensellik çerçevesinde ortaya çıktığının düşünülmesidir. Akademik yazında çoğu zaman sebep ve nedenin birbiri yerine kullanıldığı görülür. Sebep (*reason*) ve neden (*cause*) terimleri birbirinden farklıdır. Sebep terimi de yönelimsel bir anlam taşımaya rağmen neden yapılar, mekanizmalar ile ilgilidir. Bu nedenle açıklama girişiminin bir parçasıdır. bkz: (Bhaskar, 2017).

ilişkili iki önemli unsurun vurgulanması gerekir. Bunlardan birincisi EG'nin doğa kavrayışı ile ilgilidir. Eleştirel gerçekçi Kate Soper (1995) ünlü tanımlamasında doğayı nedensel güçler ve süreçler olarak ele alır. Doğanın nedensel güçler ve süreçleri içermesi özne olarak insanın doğa karşısındaki sınırlılıklarını tanımlar. Birçok yaklaşımdan farklı olarak EG, güvensizliğin ortaya çıkmasının altında yatan sadece toplumsal yapıların değil; doğal (doğanın kendine özgü) mekanizmaların da incelenmesi gerektiğini savunur (Dickens, 1992). İkinci önemli unsur ise EG'nin toplum kuramlarındaki rolü ile ilgilidir. EG'nin rolü ortaya çıkan güvensizliği bir öznenin (kuramcının) bakış açısına ya da dünya görüşüne indirgmeden güvensizliğin ortadan kalkması için kuramın nasıl olması gerektiğini söylemesidir, pratikte ne yapılması gerektiğini söylemek kuramın işidir (Bhaskar, 1975; 1979).

Bu nedenle bu makale EG'yi Marksizm ile birlikte düşünmektedir. Marksist bir analiz yapmak için EG'ye her zaman ihtiyaç duyulmayabilir². Ancak EG, güvensizliği ortadan kaldırmak için güvensizliğe neden olan “toplumsal ve doğal” mekanizmalara (nedenselliğe) ulaşmamız gerektiğine vurgu yaparken aynı zamanda hangi yaklaşımın daha elverişli olduğu sorusuna da yanıt verir. EG ile desteklenmiş Marksizm, ilişkisel, tarihsel ve diyalektik materyalist bir perspektiften toplumun doğa ile ilişkisinde değişime, doğal olanın toplumsal üzerindeki etkisine, toplumsal olanın doğal olanı nasıl şekillendirdiğine odaklanmamız gerektiğinin altını çizerken zoonotik salgınlar ve çevre- güvenlik bağlantılarında sadece kültürel, düşünsel ya da özneler arası unsurların değil aynı zamanda maddi ve yapısal faktörlerin de analizlere dahil edilmesine katkıda bulunur. Bu açıdan EG ile desteklenmiş Marksizm, bir yandan, kapitalist üretimin doğa ile çelişkili ve ikilemli ilişkisine odaklanarak kapitalizmin birleşik, pandemik ve çevresel krize neden olarak ne tür güvensizlikler ortaya çıkardığını anlamamıza yardımcı olur. Öte yandan söz konusu güvensizliklerin üstesinden gelebilmek için kapitalist toplumsal ilişkilerin yapısında radikal bir değişimin zorunlu olduğu sonucuna ulaştırır.

Bu bağlamda çalışma iki ana bölüm etrafında şekilleniyor. Öncelikle nedensellik kavramı göz önünde bulundurarak ana akım ve eleştirel yaklaşımların zoonotik salgınlar ve çevre güvenlik bağlantılarına yerleşik

2 Bir meta teori olarak eleştirel gerçekçilik, kendi içinde politik çözümler sunmaz; ister felsefi ya da kuramsal düzeyde isterse günlük yaşamda olsun dünyayı tanımlamaya yönelik özgürleştirici çözümlere ulaşmasına yardımcı olur. Roy Bhaskar'ın kendi cümleleri ile felsefenin “yapabileceği tek şey, bu türden bir projeyi mümkün kılacak (ontolojik) koşulları ve bunun için yerine getirilmesi gereken (epistemolojik) koşulları saptamaktır” (Bhaskar, 2017: 19). Bu nedenle makale, politik çözüm aşamasında Marksizm'e başvurmaktadır.

tartışmalar inceleniyor. Daha sonra eleştirel gerçekçi bir perspektiften güvenlik, çevre sorunları ve zoonotik salgınlar arasındaki ilişkisellik sorunsallaştırılarak güvenliği gözlemlenebilene ve öznel aracılığa indirgemeyen bir güvenlik yaklaşımının temelleri atılmaya çalışılıyor. Eş zamanlı olarak güvensizliği ortaya çıkaran sosyo-ekolojik koşulları ve bunun üstesinden nasıl gelinebileceğini indirgemeci olmayan bir Marksist çerçeveden değerlendirerek çalışma tamamlanıyor.

1. Çevre-Güvenlik Bağlantıları ve Zoonotik Salgınlar

Doğal dünyanın özellikleri küresel siyasete ve güvenlik politikalarına her zaman etki etmiştir. Bir yandan iklimsel değişimlerin, beklenmedik doğal olayların ve kuraklık ve sellerin; öte yandan hayvanlar arasında dolaşan virüslerin insanlara sıçrayarak salgına ve toplumsal değişime neden olması tarihte daha önce birçok defa yaşanmıştır. Bu nedenle biyolojik/doğal etkenlere güvenlik araştırmalarında yer verilmesi gerektiği sıklıkla ifade edilir. Ancak çevre- güvenlik bağlantılarını kuşatan analitik ve politik tartışmaların birçoğu temel ontolojik, epistemolojik ve ideolojik farklılıklara dayanır. Çevre-güvenlik bağlantılarında, eleştirel teori alanında bir yere uyan, zoonotik salgınları da (özellikle biyoçeşitlilik kaybı kapsamında) büyük ölçüde derinleşen çevresel yıkımın bir parçası olarak görenler ile çevresel yıkımı “yüksek politika” konularından biri olarak ele alınması gerektiğini düşünenler arasında mutlak bir ayrışma bulunmaktadır (Baldwin, 1997; Buzan vd., 1998). Bu kapsamda küresel çevresel yıkımla ilişkili olarak devletin güvenliğine etkisini tartışan geleneksel yaklaşımlar ile insanın ve/veya doğanın güvenliğini söylem temelinde sorunsallaştıran eleştirel bir literatür bulunmaktadır.

1.1. Geleneksel (Devlet-merkezli) Yaklaşım

Güvenlik tartışmalarına çevrenin dâhil olması Soğuk Savaş sonrası döneme denk gelmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemle birlikte bireysel ve toplumsal güvenlik konuları ile devletleri etkileyen yeni güvensizliklerden söz edilmeye başlanmıştır. Çevre sorunları büyük ölçüde, güç dağılımı mantığına göre kaynakların kontrolü ve dağıtımına yönelik devletler arası mücadelenin bir parçası olarak görülmüş; çevresel değişim daha çok bir ülkenin (toprak bütünlüğünün) askeri olarak savunulmasını ifade eden gelenekselci bir perspektiften ulusal güvenlik kavramı çerçevesinde ele alınmıştır (Newman, 2001: 241; Huysmans, 1998: 234; Buzan vd.,1998: 21). Güvenliğin hayatta kalmakla ilgili olduğu konusunda hem fikir olan geleneksel çalışmalar

uluslararası güvenliği anarşik bir uluslararası sistemde belirli risk ve tehditlere karşı devletin varlığını devam ettirmesi olarak tanımlarlar. Bu kapsamda göz ardı edilemeyecek sayıda çalışma, çevresel değişimin devletler arasında çatışmaya neden olup/ olmayacağına odaklanmıştır (Homer-Dixon, 1999). Örneğin Thomas Homer-Dixon liderliğindeki Bern-Zurich grubu kaynak kıtlığı, nüfus artışı ve tüketici kalıplarındaki değişimin bir sonucu olarak kaynak taleplerindeki artışların, suyun tüketilmesinin, hava kirliliğinden kaynaklanan çevresel şiddet-çatışmaya neden olabileceğini belirtmektedir. Michael Klare (2008) ve Robert Kaplan (2001) gibi yazarlar da büyük güçlerin askeri kapasitelerini düzenlememeleri durumunda iklim değişikliği gibi çevresel sorunların büyük ve öngörülemez (iç) savaflara neden olabileceğine işaret etmekte ve ulus-devletin çöküşü ile kıt kaynaklar arasında ilişki kurmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde iklim değişikliğinin yanı sıra HIV/AIDS gibi zoonotik salgınların da küresel bir güvenlik tehdidi olduğu yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır (Albert vd., 2021; Newman, 2021). COVID-19'un ortaya çıkması ile birlikte güvenlik çalışmaları kapsamındaki araştırmacılar, bulaşıcı hastalıkların ulusal ve uluslararası güvenlik için varoluşsal bir tehdit oluşturup oluşturmadığını belirlemek için ikisi arasındaki ilişkiyi daha sistematik bir biçimde incelediler. Güvenlik çalışmaları, ortaya çıkan tehditleri ulusal çıkarlar ekseninde yorumlayarak ulus-devletin yeniden güçlendiği iddialarından küreselleşmenin istenmeyen sonuçlarına kadar geniş yelpazede ana akım çalışmaları doğrulayan yorumlar üretti. Örneğin kimi düşünürler büyük karantina dönemlerinden sonra özellikle ulusal güvenlik kapsamında sınırların güçlendiğini dile getirdi (Allen vd., 2020). Uluslararası düzen sorunlarına odaklanan Campbell ve Doshi (2020) "koronavirüs pandemisinin küresel düzeni yeniden şekillendirebileceğini", Kissenger (2020) "koronavirüs pandemisinin dünya düzenini sonsuza dek değiştirebileceğini", Fukuyama ise (2020) "salgın[ın] ABD'nin görece düşüşüne, liberal uluslararası düzenin devam eden erozyonuna ve dünya çapında faşizmin yeniden canlanmasına yol açabileceği"ni ifade etmiştir. Realist perspektiften yapılan bu ve benzeri çalışmalar, geleneksel çevre-güvenlik bağlantılarına benzer şekilde, COVID-19 gibi küresel bir tehdide rağmen uluslararası sistemin rekabetçi ve anarşik ortamı nedeniyle devletler arasında işbirliğine gidilemediğinin, devletlerin kontrolü altında bulunan Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlere işlerlik kazandırılmadığının altını çizmişlerdir.

Kimi liberallere göre ise zoonotik salgınlar, küresel güvenliğin en ihmal ettiği boyuttur ve savaş, terörizm, nükleer felaket ve mali krizler gibi insanın ve devletlerin güvenliğine yönelik diğer tehditler karşısında konumla karşılaştırıldığında yeterince yatırım yapmadığını ifade ederler (Evans, 2010: 100). Liberaller için zoonotik salgınlar, ekonomik kayıplara ve vatandaşlar arasında devlet kurumlarına karşı güvensizliğe neden olması açısından ulusal

güvenlik için bir sorundur (Albert vd., 2021: 87). Bu bakımdan vatandaşlarını zoonotik hastalıklardan koruma yeteneğinin devletin meşruluğunun sağlanmasında önemli rol oynadığını ifade edenler çalışmalar COVID-19 pandemisi öncesinde de bulunmaktaydı (Albert vd., 2021). Söz konusu çalışmaların ortak noktası zoonotik salgınlarla ve çevresel değişimle ilgili yapılması gerekenin güvensizliği teknolojik ve bilimsel çalışmalarla kontrol etmek ve yönetmektir. İlerleyen sayfalarda detaylandırılacağı üzere geleneksel yaklaşımlar güvensizliğin varlığını, doğal ve olması olası salgınlara ve/ veya iklim değişikliği gibi ampirik olgu ve olaylara (gözlemlenebilene), devletin güvenliğini ise kontrol etme- yönetme yeteneklerine indirgerler.

1.2. Eleştirel (Söylem-merkezli) Yaklaşımlar

Devlet-merkezli analizlere alternatif olarak çevresel yıkım ile ilgili artan endişeler en belirgin şekliyle güvenliğin ne olduğu ve kim için olduğu tartışmalarında derinleşmiştir (Eckersley, 2009; Dalby, 2009; Buzan, 1983; Ullman, 1983; Floyd ve Matthew, 2013). Daniel Deudney (1990) erken dönem çalışmalarında güvenlik kavramının kullanımının çevreyi askeri çözümlerle ilişkilendirme eğilimine yol açabileceğini savundu. Deudney'e göre (1990: 465) çevre ve güvenlik kavramının birlikte ele alınması çevre ile uyumlu olmayan politikalara, özellikle askeri çözümlerin barışçıl yöntemlere tercih edilmesine neden olabilir. Dahası, bir meseleyi ulusal güvenlik meselesi olarak çerçevelemek -bazı akademisyenlerin güvenlikleştirme olarak adlandırdığı şey- meselenin demokratik müzakerenin dışında bir acil durum olarak ele alınması, harekete geçme ve sorunu çözme yetkisinin orduya devredilmesi anlamına gelir (Weaver, 2008). Artan sayıda düşünürü göre ulusal güvenlik ve iklim değişikliği arasında ilişki kurmak, ekoloji ve iklim adaleti mücadelelerini yürütmek için demokratik alanın yok edilmesine ve konunun insani bağlamını, aciliyetini ve önemini doğru gözlemleyememeye neden olacaktır (Buxton ve Hayes, 2015; Marzec, 2015).

Buna bağlı olarak kimi akademisyenler kurumsallaşmış şiddeti ve bunun ulus-devlet güvenliğinde cisimleştirilmesine karşı çıkarak özellikle güvenlik kavramının genişleyen ve derinleşen anlamlarına vurgu yapmaktadırlar (Ullman, 1983; Barnett, 2001). Devletler arasında "sıkı" iş birliği süreçlerine ve çevre ile ilgili söylem, norm ve kurallara odaklanan çalışmaların geleneksel tartışmalardan temel farklarından biri Robyn Eckersley'in (2004) çalışmalarında olduğu gibi yeşillenen demokrasiye dayanan süreçlere yapılan vurgudur. Eckersley çalışmalarında (2004) devletler arası demokratik çevreci/yeşillenen kurumlara dikkat çekmekte; toplum ve doğa arasındaki "değişen" ilişkiyi devletler arasındaki iyi oluşturulmamış kurumlara dayandırmaktadır. Çevresel karşılıklı bağımlılığı ön plana çıkaran ve bu kapsamda özellikle toplumsal inşacı

çalışmalarla gündeme gelen Karen Litfin (1999) ise çevresel değişimin kaynak yönetiminde yapıcı bir rol oynayabileceğini belirtir. Simon Dalby'e göre de (2009) çevresel değişimle başa çıkmak için uyum sağlama, öğrenme ve uyarılma kavramları ön plana çıkartılmalıdır.

Dalby, Eckersley ve Litfin gibi düşünürler özneler arası yani söylem temelli bir çevresel güvenlik anlayışının, görünen sorunların daha derinindeki toplumsal, ekonomik ve politik kökenlerine eğilmemize olanak sağlayacağını belirtirler. Onlara göre çevresel güvenlik, "dil pratiklerine" dayanan bilimsel ve politik söylemin bir parçası olarak inşa edilebilir (Eckersley, 2004; Litfin, 1999; Dalby, 2009). Benzer şekilde Matt McDonald, siyasi, toplumsal ve ekonomik yapı ve mekanizmalarla ilişkili olan riskleri de içererek değişimin öncüsü olacak aktörlerin bilinçlerinde farkındalık uyandırma kapasitesine vurgu yapar. McDonald'a göre (2021: 4) "güvenliğe yüklenen anlam -ve iklim değişikliği ile bağlantısı- politik ve toplumsal olarak inşa edilmiştir." İklim değişikliğini bir güvenlik meselesi olarak sunmak, artan ilgiyle soruna yönelik yeni çözüm önerilerinin geliştirilmesini sağlayabilir. İklim sorunsalının güvenikleştirilmesi sorunu siyasileştirir. Siyasileştirme süreci uygulanacak politikaların yönünün belirlenmesini de içerir.

Burada değinilmesi gereken önemli noktalardan biri, devlet merkezci güvenlik tartışmaların karşısında yer alan eleştirel çalışmaların güvenikleştirilmesi gereken özne/nesnenin ne/kim olduğu tartışmalarına bağlı olarak farklılaşabildiğidir. Bu nedenle kimi düşünürler çevresel güvenlik ve ekolojik güvenlik kavramları arasında ayırım yapma eğilimindedirler. Örneğin Jon Barnett'e göre (2001: 109-110) çevresel güvenlik ve ekolojik güvenlik kavramları birbirinden farklı güvenlik söylemine sahiptir. Ekolojik güvenlik söylemi, çevresel güvenlik tartışmalarından daha belirgin bir şekilde doğanın güvenliğine vurgu yapar. Bu anlamda ekolojik güvenlik söylemi, türler arasında eşitliği ön plana çıkarır ve modern bilim anlayışının ontolojik önceliklerine (insan ve devlet) birtakım eleştiriler sunar (Leep, 2023: 185-186).

Gerçekten de ekolojik güvenlik çalışmaları, çoğunlukla insan ile doğa arasında artık ayırım kalmadığı ve bu ikisinin bir (ayır edilemez) olduğunu varsayan ve belirsizlik (uncertainty) kavramına vurgu yapan posthümanist varsayımlara dayanır (McDonald, 2021: 8-9). Posthümanizmde güvensizliğin belirsizlikle tanımlanan karmaşık sistemlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkacağı düşünüldüğünden, güvenlik kavramının ekosistemlerle birlikte ele alınması gerekir. McDonald'a göre (1) ekosistemler vurgusuyla ulusal veya insani güvenlikten farklı olarak insan-dışındaki canlı çeşitliliğinin iklim değişikliği sonucunda gördüğü zararı tanımaktaki yetersizliğin üstesinden gelinebileceği düşünülür. Bu durum ekolojik bir bağlamda kozmopolit etiği temel alan insan güvenliği söylemi için dahi geçerlidir. İnsani güvenlik söylemi,

gelişmekte olan dünyadaki yoksul nüfusların iklim değişikliğinin belirtilerine karşı savunmasızlığına dikkatleri yöneltirken ahlaki değerlendirmeyi diğer canlıların güvensizliğine doğru genişletmez. (2) İnsan olmayan canlılar, insanların faaliyetlerinden zarar görürler; ancak, güvensiz ve gelecekteki varoluş koşullarını etkileyen konuları ve çevre sorunları ile politikaları doğrudan etkileyen kararlarda fail olarak konumlanmazlar. Bu nedenle güvensizliğin referans nesnesi olarak ekosistemleri ele almak karmaşık ahlaki sorunlara da çözümler üretilmesine katkı sağlar. Ekosistemleri içeren bütüncül bir yaklaşım geleneksel insan-merkezli ikilemlerden büyük ölçüde uzaklaşmaya yardımcı olur. Böylelikle insan toplulukları ile doğal dünya arasındaki bağlantı ve karşılıklı ilişkiler vurgulanır (McDonald, 2021). Ekosistemlere yapılan bu vurgu siyasi, toplumsal ve ekonomik yapı ve mekanizmalarla ilişkili olan riskleri de içererek değişimin öncüsü olacak aktörlerin bilinçlerinde farkındalık oluşturarak toplumsal norm, kurum ve davranışlarda değişime neden olur (McDonald, 2018: 66).

COVID-19'un ortaya çıkışıyla güvenliğin nesnesi/öznesinin ne olduğu tartışmaları daha da derinleşmiştir. Birçok eleştirel düşünürü göre COVID-19, güvenliğin içeriğine, güvenliğe yönelik tehditlerin nereden geldiğine ve bu tür tehditlerin nasıl ele alınması gerektiğine yönelik yerleşik tüm varsayımları alt-üst etmiştir (Newman, 2021; Lorenzini, 2020). Foucault'nun biyopolitik analizini esas alan bazı düşünürler, bir bütün olarak insan yaşamını, gelişimini, sağlığını ve sürekliliğini kapsayan güvenliğin, hayatın her alanında yer aldığını ve günümüzde bütün siyasal çatışmaların merkezinde, biyolojik yaşamla siyasetin yer aldığını belirttiler (Albert vd., 2021: 83). Bu kapsamda en çok tartışılan hususlardan bir tanesi pandemi ile daha çok gün yüzüne çıkan eşitsizlikler ve insan hakları ihlalleri olmuştur. Nitekim radikal eşitsizliğin, milliyetçiliğin ve kapitalist sömürünün hızı, salgın bölgelerinde farklı tahakküm biçimlerini yeniden üretme ve güçlendirmektedir. Maaşlarını kaybetmeyi göze alamadıkları ve evden çalışamadıkları için her gün işe gitmek zorunda olan insanlarla, evsiz insanların salgın karşısında güvensizlikleri insani güvenlik kapsamında sıklıkla dile getirilmiştir.

Öte yandan özellikle ekolojik güvenlik savunucuları, halk sağlığının insan sağlığına indirgenmesini, ekosistemlere yönelik tehdidin ve türlerin evriminin göz ardı edilmesini de eleştirdiler (Cudworth ve Hobden, 2022: 17). COVID-19'un insan türü, siyaset ve bu gezegenin diğer sakinleri hakkında ihtiyaç duyulan değişimleri, farklı yaşam biçimleri arasındaki ilişkileri ve insan olmayan hayvanlarla daha iyi ilişkileri daha görünür kıldığını savundular (Cudworth ve Hobden, 2022: 17-18; Leep, 2023: 191; Burke, 2023: 201-202). Ekolojik güvenlik savunucuları, söz konusu krizlerin üstesinden gelmek için insan-merkezcilikten uzaklaşılması, hiyerarşilere meydan okunulması ve insan faaliyetlerinin doğanın geri kalanıyla karşılıklı ilişkisinin yeniden düzenlenmesi

gerektiğini savundular. Örneğin Anthony Burke (2023: 203-204) siyasi yaklaşımlarımızı ve pratiğimizi insan olmayan varlıklara uyacak şekilde değiştirmeyi savunmaktadır. Güvensizlik farklı türlerin etkileşimini ve giderek kaotik bir insan hakimiyeti altında çoklu tür savunmasızlığı ile üretilir. Toplum bilimleri insan dışı yaşamın nasıl bir güvenlik tehdidi haline geldiğini göz ardı etmiştir. Oysa çok-türlü deneyimin güvenlik tehdidi haline gelmesi ile ilgili sorular da ele alınmalıdır (Leep, 2023: 194).

Benzer şekilde Cudworth ve Hobden (2022: 20), hayvan sömürüsüne ve hem insan hem de insan olmayan canlıları yoğun bir şekilde tehlikeye atan endüstriyel uygulamaların bırakılması gerektiğine işaret ettiler. Onlara göre “öldürmek ve yemek için yetiştirdiğimiz veya avladığımız, yaşam alanlarını yok ettiğimiz ve tecavüz ettiğimiz, popülasyonlarını kırılma noktasına kadar sıkıştırdığımız, diğer hayvanların yaşamlarını kabul etmememiz, bizi insan sağlığı ve refahından mevcut kriz durumuna götürmüştür”. Cudworth ve Hobden’in ifadesiyle (2022: 20) “et ve süt ürünlerinden kaçınmak”, insanın çevre üzerindeki etkisini azaltmanın "tek ve en büyük yolu" olduğundan, endüstriyel hayvan çiftçiliğinin gidişatını tersine çevirmek için ortak eylem çok önemlidir. Kısaca, posthümanist tartışmaları da içeren ekolojik güvenlik anlayışına göre hangi tür güvenlik deneyimlerinin dikkate alınmaya değer olduğunun anlaşılması önemlidir. Güvensizliğin ortaya çıkması açısından insan ve hayvanlar arasında belirgin farklar yoktur, güvensizliği ortaya çıkaran kompleks ilişkilere dikkat edilmesi gerekir (Leep, 2023:192; Burke, 2023: 202).

Akademik bir proje olarak güvenlikleştirilmesi gereken öznenin ulus-devletlerden ziyade (özellikle savunmasız) insan toplulukları ve hatta ekosistemler olduğunun her geçen gün daha yüksek sesle ifade edilmesi güvenlik çalışmaları adına önemli bir kazanımdır. Ancak söz konusu tartışmalar yalnızca biz insanların ve/veya doğanın, insan ve/veya doğa tarafından tehdit edildiği ve korunması gerekenin insan ve/veya doğa olduğunun altını çizerek. Söz konusu tartışmalar ortaya çıkan güvensizliğin altında yatan nedenselliği açıklayamayan toplumsal sistemlerin (maddi yapıların) doğal olgulara nasıl etki ettiğini göz ardı ederler. Basitçe söylemek gerekirse insan-merkezcilik, çoklu güvensizliklerin nedeni değil; ortaya çıkan çoklu güvensizlikler gibi doğa ile toplumun maddi etkileşimlerinin bir sonucudur (Erçandırılı, 2021a). Bir başka ifade ile insan-merkezcilik olmamanın öncülü olarak söylem temelinde insan-merkezciliğe karşı çıkmak, öznel aracılığın bir tekrarıdır. Geleneksel tartışmalara benzer şekilde eleştirel yaklaşımlar, söylem temelli analizleri ile güvenliği insanların algılarına, güvensizliğin bilgisini ise inanç ve beklentilere indirgerler. Eleştirel yaklaşımlar, sosyo-biyolojik (maddi) şartlardan ortaya çıkan güvensizliğin biz insanlar, söylem yetersizliğinden ve/veya insan merkezlikten kaynaklanan güvensizliği düşünmeye ve konuşmaya başladığımızda bizim onun

üstesinden gelebileceğimizi varsayarlar. Bu açıdan güvensizlikleri ve insan-merkezciliği ortaya çıkaran (maddi- yapısal) nedensel ilişkiyi açıklayamazlar.

Aşağıda detaylandırılacağı üzere eleştirel/söylem-merkezli yaklaşımlara ilişkin sorunların temelinde de felsefi olarak ampirik ontoloji bulunmaktadır (Forsyth, 2003). Eleştirel yaklaşımlar da doğadan kaynaklanıyormuş gibi görünen sorunlarla ilgili karmaşık, çok yönlü ilişkilerin incelemesine olanak sağlamak yerine güvensizliği gözlemleyebildiğimiz ve kimin güvende olması gerektiği sorunsalına indirgerler. Oysa güvensizliğin kaynağı, toplumsal üretim ilişkileri, ekonomik pratikler ve siyasi iktidar oluşumları tarafından şekillendirilir. Bu açıklamalar aynı zamanda ne çevresel sorunların ne de zoonotik salgınlara söz konusu yapısal dinamikleri yarattığı ancak her ikisinin de mevcut güvensizlikleri güçlendirdiği anlamına gelir. Bu açıdan çoklu güvensizliklere neden olan yapısal dinamiklere odaklanmak değişimin hangi yönde olması gerektiği tartışmalarını da içerir.

2. Zoonotik Salgınlar ve Çevre-Güvenlik Bağlantılarına Eleştirel Gerçekçi- Marksist Yaklaşım

EG mevcut geleneklerden farklı olarak insanın ve/veya doğanın güvende olması için dünyanın nasıl bir yer olması gerektiğini sorusunu soran ontolojik bir yaklaşımı savunur (Bhaskar, 1975; 1979). Eleştirel gerçekçilere göre güvensizliğin var olabilmesi için nedensel etkisinin olması gerekir. En genel ifade ile EG, ekolojik sorunlar ve yeryüzü sisteminde ciddi bir değişiklik olmasaydı, çevre/ zoonotik salgınlar ve güvenlik arasındaki ilişkinin de konuşulmayacağını söyler. Bu bakımdan EG, geleneksel yaklaşımların ve belli ölçüde eleştirel yaklaşımların toplumu olduğu kadar doğayı da karakterize eden yapıları, açık sistemleri ve çoklu mekanizmaları göz ardı ettiği varsayımına dayanır. Bu nedenle eleştirel gerçekçiler, geleneksel ve söylem merkezli yaklaşımlardan farklı olarak sorunların üstesinden gelebilmek için görünen olay ve olguların altında yatan mekanizmaları yani güvensizliği ortaya çıkaran katmanları araştırırlar (Bhaskar, 1989: 1-2).

2.1. Güvensizliği Ortaya Çıkaran Katmanlar: Sosyo-Biyolojik Mekanizmalar

Eleştirel gerçekçiler, geleneksel (eleştirel gerçekçi anlamda pozitivist) yaklaşımların nedensellik anlayışının tam tersine, belirli türdeki olay ve olguların gerçekleşmesini sağlayan mekanizmaların izini sürerek ortaya çıkaran

nedenlerini tam olarak belirleyebilmenin gerekliliğine işaret ederler (Kurki, 2007; 2008; Elder-Vass, 2010). Bhaskar'ın derinlik ontolojisi (depth ontology) ampirik olanı gerçek olandan ayırma işlevi görür ve şeylerin doğrudan gözlemlenmeden de onların gerçekte var olabileceğini ifade eder. Bhaskar'a göre (1975; 1979) gerçeklik varlıkların ontolojik hiyerarşisine göre katmanlaşmıştır. Gerçeği ortaya çıkaran mekanizmalar bulunmaktadır ve bunlar nedensel güçlerle eş anlamlıdır. İklim değişikliği, salgın hastalıklar gibi olay ve olgular bu nedensel güçlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkarlar. Bir olgunun ortaya çıkan her özelliği onu oluşturan parçalar arasında mekanizmaların, ilişkilerin etkileşiminin sonucudur; ancak, bu parçalara indirgenemez (Bhaskar, 1975). Bu argüman nedensel yapıların ve mekanizmaların gözlemleyebildiğimiz olaylardan ve ampirik düzenliliklerden ayırt ediciliğine işaret eder. Yani gerçek (*real*), gözlemlenebilen aktüel (*actual*) ve dolayısıyla ampirik olandan farklıdır. EG'nin bu argümanı doğal dünyanın da katmanlaştığına ve farklılaştığına vurgu yapar (Bhaskar, 1975: 55-56).

Oysa nedenselliğin pozitivist açıklaması failliği gözlemlenebilir/duyulanabilir şeylere indirger. Eleştirel gerçekçiler için dünyayı hareket ettiren şeyler değil yasalardır (Kurki, 2007). Bu nedenle pozitivistlere dayanan gelenekselci yaklaşımlar nedenler ve sonuçlar arasında var olan yapıları ve güçleri ele almakta başarısız olur ve doğanın tahribatını- bozulmasını, tükenmesini veya kıtlığı çevresel güvensizliğin temel nedeni olarak tanımlarlar. Buna bağlı olarak pozitivist yaklaşımların amacı güvensizliği ortadan kaldırmaktan ziyade, doğanın devlet davranışları üzerinde nasıl bir etki doğurabileceğini tahmin etmektir. Pozitivistler için olaylar arasındaki bağlantıları anlamak ve nedenselliği açıklamak için tekrarlanan olayları gözlemek yeterlidir.

Bhaskar'ın ifade ettiği üzere ontolojik olarak insan-merkezcilik karşıtlığı üç katmanlı bir ilişkiler dizisine bağlıdır: 1) ekolojik asimetri, yani doğanın insanlardan varoluşsal bağımsızlığı; 2) insanın doğaya olan temel bağımlılığı 3) insanın doğa tarafından oluşturulduğunu ifade eden doğal karakteri yani insanlar ve doğa arasındaki ilişkinin düalist olmayan doğası (Bhaskar, 2012: 11). Bu bakış açısı ortaya çıkan güvensizlikleri doğa ve toplum arasındaki karşılıklı ilişki ve doğanın ve toplumun kendilerine özgü maddi ve dinamik kavramsallaştırmaları çerçevesinde yorumlamayı zorunlu kılar.

2.1.1. Doğayı Maddileştirmek

Eleştirel gerçekçiler için -en genel anlamda- insan, doğanın bir parçasıdır ve insanın hayatta kalması için doğaya ihtiyacı vardır (Dickens, 1992; Collier, 1991: 3). Bu, insanın doğaya bağımlılığı ve açık sistemlerden oluşan bir yeryüzü

anlayışına işaret eder (Hägerstrand, 1991: 169). Ancak eleştirel gerçekçi anlamda doğa, özne olmaktan ziyade toplumsal yaşamı şekillendirmede nedensel güç ve yapıdır (Soper, 1995; Dickens, 1992; 1996; Erçandırılı, 2023). Eleştirel gerçekçi Ted Benton'a göre "doğa, insan faaliyetlerinden bağımsız, doğal bir varlık olarak insan varlığının şekillendirebileceği ve yönlendirebileceği koşul ve sınırları sonsuz olan karmaşık bir nedensel düzendir" (Benton, 1993: 31). Andrew Sayer'e göre de (1979) biyolojik güçler her zaman toplumsal formlar tarafından dolayımlanır; ancak, biyolojik güçler toplumsala indirgenemez. Gerçekliğin karmaşık, iç içe geçmiş yapısı nedeniyle, toplumsal ve doğal dünyayı tek bir bileşene indirgeyemeyiz (Kutzik ve Porpara, 2021: 18-19). Bu, bir yandan toplumsal gerçekliğe ilişkin tüm süreçlerin doğal varlıklar tarafından sınırlandırıldığı anlamına gelir; öte yandan doğanın, insanın toplumsal faaliyetlerinden özerk biyofiziksel süreçlerden ve döngülerden oluştuğuna işaret eder. Dünya sistemi, iklim değişikliği, biyoçeşitlilik, okyanus asitlenmesi ve nitrojen ve fosfor döngüleri ile ilişkili farklı gezegensel sınırlara sahiptir (Malm, 2019; Benton, 1996; 1991). Bu açıdan eleştirel gerçekçi yaklaşımda doğa, insan faaliyetlerini bir yandan olanaklı kılarken öte yandan sınırlayan ve insanlığın ihtiyaçlarına ve taleplerine indirgenemeyecek özerkliği olan bir alan olarak tanımlanmaktadır.

EG failerin (hem insan hem de insan olmayan) rolünü kabul ederken onların ortaya çıkarıcı rollerinin altında yatan mekanizmalara odaklanır. Bu bağlamda eleştirel gerçekçi yaklaşımda farklı katmanlar önceden belirlenemezler ve diğerinden sürekli bir biçimde etkilenirler. Bu demektir ki yalnızca biyolojik değil, toplumsal bir sistem de kendini yeniden üretme kapasitesi temelini oluşturan bileşenlerinin sürdürülebilirliğine bağlıdır (Sayer, 1979: 20-21). Kısaca gerçeklik katmanı hem toplumsal olanı hem de fiziksel, kimyasal ve biyolojik katmanları içerir.

Doğa ve toplum arasındaki bu ilişki insanın doğanın geri kalanıyla nedensel olarak etkileşimini ve insanın doğada varlığının bu etkileşime bağlı olması durumunu ifade eder. EG, hem toplumsal yapının ve insanın failliğinin hem de insan olmayan doğanın kendi başlarına birbirinden bağımsız nedensel güçlere sahip olduklarını kabul eder. Gerçekten de doğanın yapı ve süreçlerinin, onlar hakkında söylem ve dil aracılığı ile kavrandığını iddia etmekle doğadaki yıkımın söylem ve dil sayesinde üstesinden gelinebileceğini söylemek arasında ciddi ontolojik farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin dünya insanlar güneşin etrafında hareket ettiğini düşünmeye başladığında aniden dönmeye başlamamaktadır. Güvensizliği de ortaya çıkaran çevresel söylem değil, (değişen) maddi toplumsal ilişkilerdir. Bununla birlikte toplumun doğa ile ilişkisini belirleyen üretim tarzı kavramı sadece ekonomik değil, aynı zamanda birbiriyle içsel olarak bağlantılı olan politik ve ideolojik ilişkileri de içerir (Çoban, 2020: 21-24).

Bu açıdan geleneksel yaklaşımlara benzer şekilde eleştirel argümanların ontolojisi de ampiristtir. Doğrudan kendi duyularımızla algılayabildiğimiz nesnelere ve yeteneklerin gerçekliği kabul edilirken altta yatan maddi toplumsal ilişkileri göz ardı edilir. Eleştirel güvenlik çalışmalarına göre, söylem aracılığı ile düşüncemizi değiştirerek çevresel tahribatı ve/veya COVID-19'u ortaya çıkaran insan-doğa ikiciliğini ya da doğa üzerindeki tahakkümü durdurabilir ve özgürleşmiş bir toplum ve doğa oluşturabiliriz. İçinde bulunduğumuz iklim krizi ile ilgili olarak devletler düzenli olarak toplanabilir, çeşitli konferanslar ve bilimsel açıklamalar yapılabilir.

Burada vurgulanması gereken bir nokta doğa hakkında söylem ve değerlendirmelerin bütünüyle yanlış olmadığıdır (Kutzik ve Porpora, 2021: 24). Söylem düzeyinde güvenliğin iklim değişimi ya da artan zoonotik hastalıklar ile ilişkilendirilmesi, bilim insanları ve siyaset yapımcılar arasında bir farkındalık oluşturmuştur (Kutzik ve Porpora, 2021: 24). Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta söylem ile çeşitli biçimlerde farkındalık oluşturulabileceğimiz ancak çevresel yıkım ya da COVID-19 benzeri salgınlar söylem ya da bilinçlenme var diye ortadan kalkmayacağıdır. Nitekim iklim inkarcılarının davranışları iklim krizi gerçeğini değiştirmemektedir (Malm, 2018). Çünkü atmosferde sera gazlarının artmasına yani güvensizliğe neden olan söylemden ziyade fosil yakıt tüketimi örneğinde olduğu gibi doğanın yasalarına uygun olmayan üretim tarzıdır. İklim değişikliğini tanımlarken ve onun hakkında da bilgi üretirken iklimsel koşullara bakılır. Ama iklim değişikliği hakkında bilgimiz onun sahip olduğu ontolojiye indirgenemez. İklim değişikliği ve ortaya çıkan güvensizlikler hakkındaki bilgimiz sadece toplumsal olarak onu nasıl kavradığımız ile ilgilidir. Bu demektir ki güvensizlik hakkında söylemin olabilmesi için nedensel etkinin olması gerektiğini vurgulamalıyız. Çevresel yıkım veya zoonotik hastalıkları ortaya çıkaran toplumsal ilişkiler olmasaydı güvenlik çalışmaları da bu alana doğru genişlemezdi. Bu açıdan doğanın bilgisinin farklı söylemlerle, çıkarlarla, amaçlarla veya bilgi birikimi ile ilişkilendirilmiş veya güvensizliğin nedenini farklı düzlemlerde açıklamış olması ortaya çıkan güvensizliğin bu söylem ile aşılabileceği anlamına gelmez. Ortaya çıkan güvensizliğin söylemde inşa edilenin ötesinde maddi-toplumsal bir ontolojik gerçekliği bulunmaktadır.

Dahası EG'nin nedensel güçler ve mekanizma kavramları vurgusu olmadan -posthümanist araştırmalarda gözlendiği gibi- doğanın failliğinin insan failliğinden biraz farklı olduğunu iddia etmek insanın toplumsal ilişkiler yoluyla ortaya çıkardığı güvensizliğin ayırt edici gücünü dolayısıyla toplumsal sınıfların değişim üzerindeki etkisini görmezden gelmektir (Kutzik ve Porpara, 2021:19). Burada eleştirel gerçekçiliğin farklı yeteneklere sahip oldukları için farklı nedensel güçlere ve bu güçler arasında hiyerarşiye sahip olduğunu belirtmesi önemlidir (Elder-Vass, 2010). Eleştirel gerçekçiler insan-dışı varlıklar ile insanların faillik kapasitesi arasında ayırım yaparlar. İnsan-dışı varlıkların

toplumsal olanı etkileme kapasitesi kabul edilir. Ancak toplumsal olanı etkileme kapasitesi insanlardaki gibi bilinç, bilişsel yetenekler ve kasıtlılık içermez. Örneğin kediler ve köpekler bilinçli bir ekolojik devrimin öncülü olamazlar. Gerçekten de köpekler çeşitli şekillerde savaşlara katılıyorlar. Ordular için mayın arama işi yapan köpeklerin savaşı karmaşık şekillerde deneyimlediklerinde de güvensizliğin üretimine katkıda bulduklarını söylemek mümkün görünüyor. Ancak insan dışı varlıklar nedensel bilgi edinme, bunlarla akıl yürütme ve buna bağlı rasyonel müdahale yapma ya da ortaya çıkan güvensizliğin üstesinden gelme yeteneğine sahip değildirler. Bu görüş insan-merkezciliğin bir temsili olmaktan ziyade sorunun altında yatan nedenselliğe ve nasıl çözüleceğine ilişkin bir öngörüdür (Erçandırılı, 2021b).

Buna karşılık ekolojik güvensizlik tartışmalarının güvensizliğin ortaya çıkışında şeylere eşit faillik kapasitesi tanır. Örneğin, eleştirel güvenlik yaklaşımlarından posthümanistler için, COVID-19'un ortaya çıkmasında emperyalizm, devletler arası rekabet, doğanın metalaşması, neoliberalleşme, Çinlilerin fantazileri ve yaşam tarzları, yarasalar hepsi aynı düzlemde yer alır (Erçandırılı, 2021b). Burada asıl problem insan ve insan-dışı topluluklar tarihin eşit failleri ise “insan kaynaklı” iklim değişikliği ve çevresel yıkım gibi kavramlar nasıl anlamlı kalabileceği ile ilgilidir (Corry, 2020). Posthümanist yaklaşımlar ontolojik olarak güvensizlik durumunu genişletirken insanların toplumsal ilişkiler vasıtasıyla doğaya karşı özne konumunu yani sorumluluklarını göz ardı etmektedir. Gezegenin kendi içsel döngüleri ve sınırlılıkları dahilinde güvensizliği ortaya çıkaran şey kapitalist üretim biçimleri ise bu konuda bir şeyler yapma yetisine sahip olan yalnızca insan toplumlarıdır. Gerçekten de sosyo-biyolojik güvensizlikle ilgili temel sorunlardan bir tanesi devletlerin küresel düzlemde gerekli olan toplumsal dönüşümü ne ölçüde, nasıl ve ekolojik yıkımın her geçen gün derinleştiğini düşündüğümüzde ne hızla sağlayabileceği ile ilgilidir.

Kısaca, eleştirel gerçekçi bir perspektiften baktığımızda güvensizliğin nesnesi doğal olaylar veya bunların birleşimi değil, somutta vuku bulmuş olay örüntülerinin normal olarak dışında olan yapılar ve mekanizmalardır. Mevcut argümanlar çevresel değişimin üstesinden gelebilmek için güvensizliğe neden olan yapı ve mekanizmaların radikal bir şekilde evrilmesi gerektiğinden ziyade çevresel değişim karşısında devlet ve birey davranışları ile ilgili sorulara odaklanmaktadır. Dickens'in ifadesi ile “tarihsel olarak farklı koşullarda değişebilecek olan yalnızca bu yasaların kendilerini ifade ettikleri biçimdir” (Dickens, 1996: 87). Bu demektir ki doğayı da ortaya çıkan sosyo-biyolojik güvensizlikleri de kapitalist toplumların tarihi ve coğrafyasında eş zamanlı olarak dönüşmüş, gerçek ve değişken olarak düşünmeliyiz.

2.1.2. Doğayı Tarihselleştirmek

EG'nin katmanlı bilgi perspektifi, doğal olguların temel yapılarını tarihsel ve toplumsal özgünlüğünü göz ardı etmeden üretici mekanizmalar olarak sorgulamaktadır. Karl Marx ve Friedrich Engels'in tarihsel- diyalektik materyalizmi eleştirel gerçekçilikle uyumlu bir şekilde, doğa ve toplumun birbirini nasıl dönüştürdüğü açıklamaktadır. Tarihsel materyalist yöntem toplumsal üretim ilişkilerinin tarihsel özgünlüğüne ve sistemik niteliğine yaptığı vurgu, çevresel yıkımın ve zoonotik salgınların neden ve nasıl ortaya çıktıklarını anlamamızı sağlar.

Marx ve Engels'in çalışmalarında diyalektik, maddelerin bir bütün içerisinde nasıl etkileşime girdiklerini ve özellikle aralarındaki ilişkisellik anlamında birbirlerini nasıl değiştirdiklerini açıklar (bkz: Marx ve Engels, [1845] 2018). Marx, 1844 El Yazmaları'nda (1977: 63) insan ile doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi şu şekilde tanımlamıştır: “insan bedeni doğanın kendisidir; bunu görmezden geldiğimizde ise, doğa, insanın inorganik bedenidir... [insan] ölmek için sürekli olarak doğayla bir değiş tokuş ilişkisi içinde olmak zorundadır”. Doğal olan ile toplumsal olan arasındaki bu dinamik, karşılıklı ilişki sorunu ortaya çıkaran maddi yapılara tarihsel perspektiften bakmamız gerektiği sonucuna ulaştırır (Marx ve Engels, 2018: 36). Gerçekten de Marx ve Engels'in tarihsel- diyalektik materyalist ontolojisini izleyen John Bellamy Foster vd.'ye göre (2010: 55) “gerçeklik her şeyden önce tarihseldir ve doğa tarihi, toplumsal tarihle birlikte incelenmelidir.” Bu nedenle biyolojik olduğu kadar toplumsal bir içeriğe sahip olan çevresel yıkım ve salgın hastalıklar gibi görüngüler ancak tarihi bağlamları içerisinde var olup anlaşılabilir (Çoban, 2020).

Marx'a göre insanın emeği aracılığı ile doğa ile olan sürekli ilişkisi, doğanın maddiliğinin göz ardı edilerek, doğanın insana kendi eseri ve kendi gerçekliği görünmesine neden olmaktadır (Marx, 1976). Oysa, toplumlar, örgütlenme biçimlerine (üretim tarzlarına) bağlı olarak doğa ile farklı ilişkiler geliştirmişlerdir. Her bir üretim tarzı – örneğin feodal ya da kapitalist, farklı sınıf ilişkilerine göre yapılır (Çoban, 2020: 21). Kapitalist üretim insan ve doğa arasındaki uyumlu ilişkileri çevreleyen koşulları ortadan kaldırırken, piyasa güçleri aracılığı ile insanın doğaya yabancılaşmasına neden olur. Marx'ın ifade ettiği üzere kapitalist üretim sürecinde insan doğadan, üretim araçlarından, diğer insanlardan ve nihayetinde emeğinden yabancılaşırken kendisine ait olmayan bir metaya artı değer katmaktadır (Marx, 1976: 637-638).

Başka bir şekilde ifade edilirse kapitalizm tarihsel olarak farklı bir politik-ekonomik sistem olarak ücretli emek gücü sömürsüne, özel mülkiyete ve toplumsal eşitsizliklere dayanır (Foster ve Burkett, 2000). Kapitalizm, yegâne amacı artı değeri arttırmak olan ve varlığını devam ettirebilmek için canlı

nesneleri metalara dönüştüren, toplumun temel üretici güçlerinin ve yaşam araçlarının dar bir sermaye sınıfının elinde olduğu bir sistemdir (Foster ve Burkett, 2000; Clark vd., 2018; Michael, 2021). Kapitalistler, yalnızca azalan kâr oranının üstesinden gelmek için değil, aynı zamanda toplumda üretilen toplam kâra göre kendi paylarını arttırmak için metaları aşırı üretmek zorundadır. Yani, sermaye sahipleri oranı azalan küresel bir kâr için diğer kapitalistlerle sürekli rekabet etmelidirler (Foster vd., 2010). Bu durum, yalnızca toplumdaki sermaye birikiminin, dönemsel krizlerin ve küresel düzlemde kapitalist yayılmanın gerekliliğini ifade etmemekte, aynı zamanda doğanın yıkımına ve zoonotik salgınların ortaya çıkışında toplumsal üretimin etkisini göstermektedir.

Kapitalist sistemde doğanın “faydalanılması gereken bedava lütf” düşüncesi, geç kapitalizm sürecinde doğanın ticarileştirilmesi, finansallaştırılması olarak karşımıza çıkmıştır (Castree, 2010). Doğa özelleştirilir ve özel mülkiyete dönüştürülür, doğanın sahipleri doğanın sömürerek sermayelerini arttırmaya devam ederler. Kapitalist mantığa göre sürekli artmak zorunda olan sermaye, doğal kaynakların metalaşmasına, tükenmesine, canlı çeşitliliğinin azalmasına ve ormanların hızla yok olmasına neden olur.

Günümüzde toplumsal yaşam, kömürle çalışan elektrik santralleri, petrolle çalışan ulaşım sistemleri ve doğal gaz ile çalışan makineler göz ardı edilemeyecek miktarda fosil yakıt tüketimine bağlıdır (Malm, 2016). Fosil yakıt tüketimi endüstriyel tarım için gerekli enerjiyi sağlarken vahşi insan dışı nüfuslar ile yeni kentleşmiş kırsallık arasındaki yayılmayı arttırabilir. Endüstriyel üretim zehirli kalıntıların ortaya çıkmasına da neden olabilir. Genişleyen endüstriyel üretim, giderek daha fazla sermayeleştirilmiş vahşi gıda üretimine (devekuşu, kirpi, timsah, meyve yarasaları) ve daha geniş çapta potansiyel protopandemik patojenlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Wallace, 2020: 38). Nitekim Çin’de Mao sonrası ekonomik liberalleşme sürecinde ıslak pazarlarda yan yana sıralanan endüstriyel üretime dayalı egzotik yiyecekler temel gıda maddeleri haline gelmiştir.

Kapitalist sınıf ilişkilerinin doğa üzerindeki etkisinin oldukça yıkıcı olmasının önemli başka nedenleri de bulunmaktadır. Özellikle yirminci yüzyılın sonlarından bu yana, kapitalist küreselleşme ya da geç kapitalizm, ulus-ötesi şirketler tarafından kontrol edilen bir dünyayı tasvir etmektedir. Sosyo-biyolojik güvensizlikten daha çok etkilenen Küresel Güney’i dünya tüketiminin, finansının ve birikiminin merkezi olarak tanımlanan Küresel Kuzey’e meta zincirleri ile bağlamaktadır (Foster ve Suwandi, 2020). Tedarik zincirleri ne kadar uzunsa ormansızlaşma ne kadar büyükse gıda zincirine giren zoonotik patojenler o kadar çeşitli olabilmektedir (Wallace, 2016). Çoğu bulaşıcı hastalık tropik bölgelerden kaynaklandığından, küresel ısınma bu hastalıkların enlemler arasında yayılmasını hızlandırmıştır (Guo ve Lee, 2022: 2017).

Toparlamak gerekirse eleştirel güvenlik çalışmaları, pozitivismi reddederken yeryüzünde değişime neden olan yasaları aynı zamanda tarihsizleştirerek toplumsal sınıfsal-maddi üretim ilişkilerinden soyutlamaktadırlar. Bir enfeksiyon ya da zoonotik bir salgın sadece biyolojik olgu olarak gözlemlenebilir; ama, ortaya çıkan güvensizlik egemen ve tabi sınıflar arasındaki güç ilişkileri üzerinden tanımlanan toplumsal ve tarihsel bir kategoriye sahiptir (Bergamo, 2023). Kapitalist üretim ilişkilerinin yol açtığı iklim değişikliğinde, çeşitli doğal sınırların aşılmasında ortaya çıkan güvensizliklerin altında toplumun doğa ile ilişkisi yatmaktadır. Bu açıdan son kırk yılda artan zoonotik salgınlar içinde bulunduğumuz güvensizliklerin sadece bir başka dramatik tezahürüdür. Çevresel yıkımın ve zoonotik salgınların tarihsel olarak sınırlı bir olgu olduğu unutulduğunda ortaya çıkan güvensizlikleri maddi-toplumsal üretim ilişkilerden soyutlayarak sorunu gözlemlenebilen boyutlarına (yani ampirik) indirgenmiş olunur. Bu, bir bakıma (doğa ve toplum arasındaki karşılıklı ve sürekli diyalektik ilişkiyi düşündüğümüzde) doğanın işleyiş yasalarının da tarihsizleştirilmesi ve toplumsal değişimin hangi yönde ve nasıl olması gerektiği ile ilgili öngörüsüzlüktür.

2.2. Değişimin Öznesi ve Sosyo-Biyolojik Güvenliğin Yeniden İnşası

Doğayı tarihsizleştirmek, toplumsal failin (kapitalist sınıf) ortaya çıkardığı güvensizliği, doğanın “yalnızca” kendi yasalarına göre ortaya çıkan, toplumsal failden (toplumsal sınıflardan) tamamen bağımsız bir işleyiş olarak tanımlamaya; doğanın kendine özgü maddi yapısını göz ardı etmek ise doğayı toplumsal ilişkilere indirgemeye neden olur. Her ikisinin de sonucu güvensizliğin üstesinden nasıl gelinebileceği konusunda yeterli açıklama sunamamak veya gerekli değişimin yönünü belirleyememektir.

Doğal mekanizmalar insan algısından ve yeteneklerinden bağımsız var oluyor, çalışıyor ve insan eliyle düzeltilemeyecek bazı güçlere sahip oluyorsa (Dickens, 1996: 107), burada vurgulanması gereken bir husus doğal sorunların üstesinden gelmenin tarihin her aşamasında mümkün olmama olasılığı ile ilgilidir. İnsanlık önündeki mücadelede doğayı olumlu yönde dönüştürebilme yeteneğinin sınırlarının farkında olması ancak çevresel yıkım, geri döndürülemez aşamaya geçmeden harekete geçmesi gerekmektedir. Yukarıda detaylandırıldığı üzere EG ile desteklenmiş Marksist bir çevresel güvenlik anlayışı doğal bir meseleden kaynaklanan güvensizliğin toplumsal ilişkiler aracılığı ile oluşturulduğunu kabul ederken güvensizliğin hem toplumsal olana hem de özneye indirgeme hatasına düşmememizi sağlar. Bir başka ifade ile toplumun özne olarak doğayı düzeltme kapasitesinin sınırlarına işaret eder. Nitekim üretim

sürecinin doğa üzerindeki bazı istenmeyen ya da hesapta olmayan sonuçları, doğanın iyi yönde yeniden şekillendirilmesini ya da insanı var eden koşulların devam ettirilmesini imkânsız kılabilir. Bu sınırlar uzun vadeli sosyo-biyolojik güvenliği sağlayabilmek için aşılmaması gereken belirli maddi özelliklerdir. Bu koşullar herhangi bir toplumsal sistemden önce gelir ve yaşamın ve dolayısıyla güvenliğin temeli olarak hareket eden döngüleri ve süreçleri temsil eder. Bu demektir ki toplumsal aktörler, çevresel iyileşmenin sağlanmasında ve sosyo-biyolojik güvenliğin inşasında etkin rol oynayabilir; ancak, bu rolün doğru tanımlanması ve sınırlılıklarının bilinmesi gerekir.

İklim aktivistleri, gerçek bir eyleme geçme konusunda politika yapıcıları baskı altına almak amacıyla küresel çapta kitlesel grevler, doğrudan eylemler ve yürüyüşler gerçekleştiriyorlar. Bilim insanları da baskıları yoğunlaştırmak için makaleler, bildiriler üretiyor, imza kampanyaları başlatıyorlar. Siyasi partiler yeşil gündemler oluştururken, kapitalist ülkelerde pek çok insan sürdürülemez yaşam tarzlarında değişikliğe gidiyorlar. Eleştirel Gerçekçi ve Marksist bir perspektiften bakıldığında bu tür gelişmeler potansiyel olarak önemli olmasına rağmen mevcut toplumsal yapıları yeniden üretme tehlikesini barındırır. Toplumsal yapıların değişimi için öncelikli olarak insanların yaşam tarzlarının değil, toplumsal yapının özünü oluşturan sınıf temelli üretimin ve özel mülkiyetin ortadan kalkması gerekir.

Sorunun asıl kökeni küresel kapitalist sistemin sınıf temelli üretiminde yatıyor ve doğanın kendini yenileme kapasitesi değişimin aciliyetine işaret ediyorsa sosyo-biyolojik güvenlik ancak kapitalist düzenin radikal bir şekilde aşılması ve toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişkinin insanlar tarafından rasyonel bir şekilde planlanması/ düzenlenmesi yoluyla başarılabilir. Bu açıdan insanın toplumsal üretim ilişkileri aracılığı ile doğa karşısındaki özne konumunu ve doğanın kendi nedensel güçlerini göz önünde bulundurarak tanımlamak gerekir.

Çevresel güvensizlik, toplumsal adaletsizlikler hızla yükseliyor, küresel çevresel eylemi güvence altına alacak herhangi bir gerçek mekanizma hala geliştirilmemiş olsa da mevcut üretim, tüketim ve enerji kullanımını küresel ölçekte yeniden yapılandırılması ile çevresel yıkım durdurulabilir ve ortaya çıkabilecek güvensizliklerin önüne geçilebilir. Birçok Marksist düşünürün hem fikir olduğu üzere bu matristeki değişimi yalnızca eko-sosyalizm mümkün kılacaktır. Yani, sosyo-ekolojik koşulların şu anda gittiği yön belirliken, insan türünün ve doğanın güvensizliğini ortadan kaldırmak için “sürdürülemez” kapitalist sistemin hâkim mantığını aşarak güvensizliğin artan şiddetini zaman kaybetmeden tersine çevirmek gerekir. Bu açıdan ortaya çıkan güvensizliklerin ortadan kaldırılması için asıl yapılması gereken çağdaş küresel ekonomideki gelişmelerin, sermaye döngülerinin hızla değişen çevresel koşullar ile nasıl

bağlantılı olduğunu tespit etmek ve toplum ve doğa arasındaki ilişkinin devrimci yollarla yeniden inşasına girişmektir (Foster ve Suwandi, 2020). Bu ise kadın hareketleri, çevresel yıkımdan en çok etkilenen (yerli) halklar, işçi sınıfı ve ezilen tüm sınıfların geniş bir küresel ittifakı ile mümkün olabilir

Sonuç

Güvenlik kavramını analiz ederken nedensellik ilişkisine vurgu yapmak güvenliği yalnızca öznesi/nesnesi ile düşünülmesini değil; aynı zamanda güven(siz)liği ortaya çıkaran toplumsal ve doğal yapılar ve faillere odaklanılmasını sağlar. Çevresel yıkım gibi COVID-19 da gözlenebilen güvenlik mesellerine indirgenildiğinde güvensizleştirilen özne/nesne ister insan isterse biyosfer olsun, güvensizliğe neden olan toplumun doğayla ilişkilerinin çok yönlü ve çok katmanlı niteliği gözden kaçırılır. Oysa, insanların doğa ile etkileşimleri belirli toplumsal yapılar bağlamında gerçekleşir. Toplumlar doğaya bağlıdırlar, doğa olmadan toplumdan söz edemeyiz; ancak, doğa her seferinde toplumsal ilişkiler aracılığı ile yeniden şekillendirilir. Bu nedenle toplumsal yapıları ve doğanın kendine özgün özellikleri anlamadan ortaya çıkan güvensizlikleri de anlamak mümkün değildir. Ortaya çıkan güvensizlikleri nedensellik dahilinde ele almak sosyo-biyolojik sorunların çözüm yollarını yeniden düşündürdüğü için önemlidir.

EG, doğayı topluma indirgemedi, toplumla iç içe, değişken, kendi içerisinde üretken, tarihte maddi bir varlık olarak kavramsallaştırır. EG ile desteklenmiş Marksist yaklaşım, doğanın toplumsallığını kabul etmekle birlikte, doğanın insanın bilgisinden, kültürden, söylemden bağımsız bir özelliğinin olduğunu vurgular. Tüm bu açıklamaların sonucu iki yönlüdür: Ekolojik yıkım gibi COVID-19 tesadüfi ya da geçici bir fenomen değildir, doğa ve toplum arasındaki sürdürülemez ilişkinin sonucudur; dolayısıyla zoonotik salgınlar insanlık tarihinin bir parçası olsa bile, COVID-19, bir tesadüf olmasından ziyade 21. yüzyılın sosyo-ekolojik güvensizliğinin en belirgin yansımasıdır. İkincisi, COVID-19 ve ekolojik yıkım arasındaki ilişkisellik sosyo-ekolojik güvensizliklerin altında yatan toplumsal ilişkileri araştırmayı zorunlu kılıyor. Öyleyse normatif bir araştırma alanı olarak çevre-güvenlik bağlantıları güvenliğinin kim için olduğundan ziyade, tarihsel süreçte insan/toplum- doğa etkileşimini değiştiren, doğanın nedensel ve yapısal özelliklerini ve onunla etkileşime giren toplumsal yapıları ortaya çıkarmalıdır. Zira, güvensiz olan hem doğa hem de doğanın bir parçası olan insandır, kapitalist sınıfsal ilişkilerle birlikte düşündüğümüzde ise üretim araçlarına sahip olmayanlardır. Sorun sadece kimin güvensiz olduğu ya da doğadan kaynaklanan krizlerin kimlere daha çok zarar verdiği değil; aynı zamanda sorun, farklı mekanizmaların birleşik veya

birçok açıdan içsel ilişkilerle bağlanmış etkileri ile güvensizliği ortaya çıkaran toplumsal ve doğal yapılar arasındaki nedenselliği anlayabilmek ve açıklayabilmektir. Çünkü asıl mesele, neyin sosyo-ekolojik krizlere neden olduğunu belirlerken aynı zamanda güvensizliğe nasıl yol açtığını anlamak ve bunun ötesinde onu değiştirmektir.

Kaynakça

- Albert, Craig, Amado Baez ve Joshua Rutland (2021), "Human Security as Biosecurity: Reconceptualizing National Security Threats in the Time of COVID-19", *Politics and the Life Sciences*, 40 (1): 83-105.
- Baldwin, David (1997), "The Concept of Security", *Review of International Studies*, 23 (0): 5-26.
- Barnett, John (2001), *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in New Security Era* (Londra: Zed Books).
- Benton, Ted (1993), *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice* (New York: Routledge).
- Benton, Ted (1996), "Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction", Benton, Ted (Der.), *The Greening of Marxism* (New York: Guildford Press): 157-186.
- Bhaskar, Roy (1975), *A Realist Theory of Science* (Londra: Verso).
- Bhaskar, Roy (1979), *The Possibility of Naturalism* (Londra: Routledge).
- Bhaskar, Roy (1987), *Scientific Realism and Human Emancipation* (Londra: Verso).
- Bhaskar, Roy (1993), *Dialectic: The Pulse of Freedom* (Londra: Verso).
- Bhaskar, Roy (2012), "Critical Realism in Resonance with Nordic Ecophilosophy", Bhaskar, Roy, Karl Georg Hoyer ve Petter Naess (Der.), *Ecophilosophy in a World of Crisis: Critical Realism and the Nordic Contributions* (New York: Routledge): 9-25.
- Bhaskar, Roy (2017), *İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi: Natüralizmin Olanaklığı* (Ankara: Nika) (Çev. Öğütte, Vefa. S.).
- Burke, Anthony (2023), "Interspecies Cosmopolitanism: Non-human Power and the Grounds of World Order in the Anthropocene", *Review of International Studies*, 49 (2): 201-222.
- Buzan, Barry (1983), *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations* (Brighton: Wheatsheaf Books).
- Buzan, Barry, Ole Waever ve Jaap de Wilde (1998), *Security: A New framework for Analysis* (Londra: Lynne Rienner).
- Campbell, Kurt ve Rush Doshi (2020), "The Coronavirus Could Reshape Global Order", https://www.viet-studies.net/kinhte/COVIDReshapeOrder_FA.pdf (20.08.2021).
- Castree, Noel (2010), "Neoliberalism and the Biophysical Environmental Governance: A Reply to Karen Bakker", *Environment and Planning A*, 41 (0): 1788-1794.
- Chandler, David (2020), "Coronavirus and the End of Resilience", <https://www.e-ir.info/2020/03/25/opinion-coronavirus-and-the-end-of-resilience/> (20.08.2021).
- Clark, Brett ve Richard York (2005), "Global Capitalism, Climate Change, and the Biospheric Rift" *Theory and Society*, 34 (4): 391-428.

- Clark, Brett, Daniel Auerbach ve Stefano B. Longo (2018), "The Bottom Line: Capital's Production of Social Inequalities and Environmental Degradation", *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 8 (4): 562-569.
- Collier, Andrew (1991), "The Inorganic Body and the Ambiguity of Freedom" *Radical Philosophy*, 57 (3): 3-9.
- Corry, Olaf (2020), "Nature and the International: Towards a Materialist Understanding of Societal Multiplicity", *Globalizations*, 17 (3): 419-435.
- Creaven, Sean (2024), *Contagion Capitalism: Pandemics in the Corporate Age* (Londra: Routledge).
- Cudworth, Erika ve Stephen Hobden (2022), "Zoonotic Politics: The Impossible Bordering of the Leaky Boundaries of Species", *Millennium*, DOI: 10.1177/03058298221110921.
- Çoban, Aykut (2020), *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram* (Ankara: İmge).
- Dalby, Simon (2009), *Security and Environmental Change* (Cambridge: Polity).
- Deudney, Daniel (1990), "The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security." *Millennium*, 19 (3): 461-476.
- Dickens, Peter (1992), *Society and Nature: Towards a Green Social Theory* (Philadelphia: Temple University Press).
- Dickens, Peter (1996), *Reconstruction nature: Alienation, Emancipation and the Division Labor* (New York: Routledge).
- Elder-Vass, Dave (2010), *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Evans, Jane (2010), "Pandemics and National Security", *Global Security Studies*, 1 (1): 100-109.
- Erçandırılı, Yelda (2021a), "Dünya Metabolizmasında Yank: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine", *Mülkiye*, 45 (4): 993-1018.
- Erçandırılı, Yelda (2021b), "Antroposen, Posthümanizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramının 'Ekoloji' Taahhüdünün Tarihsel Materyalist Eleştirisi", *Uluslararası İlişkiler*, 18 (71): 87-107.
- Erçandırılı, Yelda (2023), "Antroposen'i Nasıl Anlamalıyız? Eleştirel Gerçekçilik, Diyalektik Materyalizm ve Özne Sorunsalı", *Amme İdaresi Dergisi*, 56 (2): 35-62.
- Floyd, Rita ve Richard A. Matthew (2013), "Environmental Security Studies: An Introduction", Floyd, Rita ve Richard A. Matthew (Der.) *Environmental Security: Approaches and Issues* (Routledge: New York): 1-20.
- Forsyth, Tim J. (2003), *Critical Political Ecology: The Politics of Environmental Science* (Londra: Routledge).
- Foster, John Bellamy ve Paul Burkett (2000), "The Dialectic of Organic/Inorganic Relations", *Organization & Environment*, 13 (4): 403-425.
- Foster, John Bellamy, Brett Clark ve Richard York (2010), *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth* (New York: Monthly Review Press).
- Foster, John Bellamy ve Intan Suwandi (2020), "COVID-19 and Catastrophe Capitalism", *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/06/01/covid-19-and-catastrophe-capitalism/> (07.03.2023).
- Fukuyama, Francis (2020), "The Pandemic and Political Order", *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order> (07.04.2023).

- Guo, Qinfeng ve Danny C. Lee (2022), "The Ecology of COVID-19 and Related Environmental and Sustainability Issues" *Ambio*, 51 (4): 1014-1021.
- Harvey, David (2020), "Anti-Capitalist Politics in the Time of COVID-19", <http://davidharvey.org/2020/03/anti-capitalist-politics-in-the-time-of-covid-19/> (20.03.2020).
- Homer-Dixon, Thomas (1999), *Environment, Scarcity, and Violence* (Princeton: Princeton University Press).
- Kaplan, Robert (2001), *The Coming Anarchy: Shattering the Dreams of the Post-Cold War* (New York: Vintage Books).
- Kirk, Jessica ve Matt McDonald (2021), "The Politics of Exceptionalism: Securitization and COVID-19" *Global Studies Quarterly*, 1 (3), <https://doi.org/10.1093/isagsq/ksab024>.
- Kissinger, Henry (2020), "The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order", <https://www.amchamegyptinc.org/bic/pdf/corona1/The%20Coronavirus%20Pandemic%20Will%20Forever%20Alter%20the%20World%20Order%20by%20WSJ.pdf> (02.05.2021).
- Klare, Michael (2002), *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict* (New York: Metropolitan Books).
- Kurki, Milja (2007), "Critical Realism and Causal Analysis in International Relations", *Millennium: Journal of International Studies*, 35 (2): 361-378.
- Kurki, Milja (2008), *Causation in International Relations: Reclaiming Causal Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kutzik, David M. ve Douglas V. Porpora (2021), "Critical Realism and the Varieties of Materialism", *Science & Society*, 85 (1): 13-37.
- Leep, Matthew (2023), "Introduction to the Special Issues: Multispecies Security and Personhood", *Review of International Studies*, 49 (2): 181-200.
- Litfin, Karen (1999), "Constructing Environmental Security and Ecological Interdependence", *Global Governance*, 3 (5): 359-377.
- Malm, Andreas (2016), *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming* (Londra: Verso).
- Malm, Andreas (2018), *The Progress of This Storm: Nature and Society in a Warming World* (Londra: Verso).
- Malm, Andreas (2019), "Against Hybridism: Why We Need to Distinguish between Nature and Society, Now More than Ever", *Historical Materialism*, 27 (2): 156-187.
- Marx, Karl (1976), *Capital Volume I* (Londra: Penguin).
- Marx, Karl (1977), *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844* (Londra: Penguin).
- Marx, Karl ve Friedrich Engels (2018), *Alman İdeolojisi* (İstanbul: Kor Yayınları) (Çev. Geridönmez, Olcay ve Tonguç OK).
- McDonald, Matt (2018), "Climate Change and Security: Towards Ecological Security?", *International Theory*, 10 (2): 153-180.
- McDonald, Matt (2021), *Ecological Security: Climate Change and the Construction of Security* (Cambridge: Cambridge University Press).
- McNeely, J.A. (2021), "Nature and COVID-19: The Pandemic, the Environment, and the Way Ahead", *Ambio*, 5 (0): 767-781.

- Newman, Edward (2001), *Human Security and Constructivism, International Studies Perspectives*, 2 (3): 239-251.
- Newman, Edward (2021), "Covid-19, A Human Security Analysis", *Global Society*, DOI: 10.1080/13600826.2021.2010034.
- Patomaki, Heikki ve Colin Wight (2000), "After Postpositivism? The Promises of Critical Realism", *International Studies Quarterly*, 44 (2): 213-237.
- Pointing, Clive (2012), *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi) (Çev. Sander, Ayşe Başçı).
- Ullman, Richard (1983), "Redefining Security", *International Security*, 8 (1): 129-153.
- Sayer, Andrew (1979), "Epistemology and Conceptions of People and Nature in Geography", *Geoforum*, 10 (4): 19-43.
- Soper, Kate (1995), *What Is Nature? Culture, Politics and the Non-Human* (Oxford: Blackwell).
- Wallace, Rob (2016), *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness, and the Nature of Science* (New York: Monthly Review).
- Wallace, Rob (2020), "Capitalist Agriculture and Covid-19: A Deadly Combination", *Climate & Capitalism*, <https://climateandcapitalism.com/2020/03/11/capitalist-agriculture-and-covid-19-a-deadly-combination/> (20.03. 2020).